

Het jaar van Orwell

Renkema, Jan

Published in:

Onze Taal: Maandblad van het Genootschap Onze Taal

Publication date:

1984

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Renkema, J. (1984). Het jaar van Orwell: Bestaat nieuwspraak? Onze Taal: Maandblad van het Genootschap Onze Taal, 53, 2-6.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Het jaar van Orwell

Bestaat nieuwspraak?

J. Renkema

Orwell is de man die de afgelopen maanden tot vervelens toe is geciteerd. Onder het motto 'Grote Broer is overal' vindt iedereen die iets te zeggen meent te hebben over bureaucratie en onderdrukking, een handige afsluiting voor een toespraak, voor een column, ja zelfs voor een plechtige oratie. Orwell is in, maar helaas alleen als leverancier van quasi cultuurfilosofische overpeinzingen over beschaving en overheid, over taal en politiek. Vreemd eigenlijk dat zo weinigen de moeite hebben genomen om na te gaan of Orwell in 1984 werkelijk gelijk heeft gekregen. Hoe staat het met onze taal in 1984? Is er nu meer Nieuwspraak dan bij voorbeeld in 1948? In dit eerste nummer van 'Onze Taal' in 1984 een filosofisch en kritisch antwoord op deze open vragen.

De voorgeschiedenis is bekend. In 1948 voltooide Orwell een toekomstroman waarin hij - in de vorm van een parodie - beschreef wat er kan gebeuren wanneer de wereld in totalitaire machtsblokken verdeeld blijft. Deze zeer pessimistische roman zou oorspronkelijk als titel meekrijgen *De laatste man van Europa*. Maar Orwell koos uiteindelijk de korte titel *1984* door de laatste twee cijfers om te draaien van het jaar waarin hij zijn manuscript voltooide. Hiermee suggereerde hij dat zijn voorspellingen werkelijkheid zouden worden in 1984. Orwell beschrijft in zijn boek zeer nauwkeurig hoe de taal verarmt onder invloed van politieke systemen waarin de bureaucratie, 'Grote Broer', oppermachtig is. Die verarmde taal noemt hij Nieuwspraak. Waarom besteedde Orwell zoveel aandacht aan de taal? Omdat voor politieke leiders taal het middel bij uitstek is voor het beïnvloeden van massa's. De Nazi-propaganda lag nog vers in het geheugen. Bestaat er in 1984 een Grote Broer die taaldecreeën uitvaardigt om denkgewoonten die hem onwettig zijn, onmogelijk te maken? Wanneer een regering het woord 'terrorisme' verbiedt en een regel uitvaardigt dat men alleen mag spreken van 'democratisch geweld', zullen taalgebruikers in dat oude terrorisme dan iets positiefs gaan zien? Vroeger hadden wij een Ministerie van Oorlog, nu heet dit Ministerie van Defensie. Heeft zo'n naamsverandering invloed op het denken? Kan men door de taal te veranderen de denkgewoonten en de houding van de taalgebruikers beïnvloeden? Wanneer we een 'patiënt' stelselmatig 'cliënt' noemen, zullen we dan denken dat een patiënt even mondig is als een cliënt? Gaan we anders om met een 'gek' dan met een 'geestelijk gehandicapt'? Kortom, bepaalt de taal onze wereldbeschouwing, onze houding, ons denken? Orwell beantwoordde deze vraag bevestigend. Maar taalfilosofen geven een genuanceerder antwoord; daarvoor zijn het ook filosofen. In dit artikel kan iedere taalliefhebber mee filosoferen; het probleem van taal en macht is te belangrijk. Ter inleiding eerst iets over taal en magie.

Taal en magie

Iedereen kent wel opmerkingen van het volgende type: 'Ach, die Marie, ze doet precies als haar tante. Zie je wel, ze is ook naar haar genoemd.' We zijn meestal geneigd dit soort opmerkingen af te doen als bakerpraatjes. Een naam is maar een naam. De lettercombinatie Marie heeft toch niet zo'n magische kracht dat een meisje met die naam zich precies zo gaat gedragen als haar peettante. Haar zusje had ook Marie kunnen heten, en moet je eens kijken hoe die is. In de oudheid dacht men anders over naamgeving. In die tijd werd een magische kracht toegeschreven aan namen. Niet alleen aan eigennamen, maar ook aan het benoemen in het algemeen. Er wordt niet voor niets verteld dat Adam (en niet Eva) de dieren namen gaf. Met dit verhaal over naamgeving wordt de macht van de mens over het dierenrijk gesymboliseerd. De kracht van taal wordt door volwassenen vaak niet meer gevoeld. Maar kinderen

 vervolg Jaar van Orwell

blijken er heel gevoelig voor. Moet u zich eens inleven in het kind: Het roept 'Mama' en . . . mama komt. Het uiten van een woord heeft als gevolg dat er iets gebeurt. Taal gebruiken betekent invloed uitoefenen. Taal is macht. Sterker nog, voor kinderen heeft taal ook een magische kracht. Een volwassene die zojuist een plaats heeft gevonden in een volle treincoupé, zal nooit reageren met 'Opgestaan, plaats vergaan' wanneer een medepassagier hem er op wijst dat de plaats bezet is. Kinderen echter vatten deze uiting op als een toverformule en zullen zich schikken, niet omdat ze welopgevoed zijn maar omdat ze gevoelig zijn voor de magische kracht van taal. Op het schoolplein waar ik vroeger speelde, had hij vechtpartijen de kreet 'meisjesgenade' de betekenis: 'ik geef me over, laat me met rust'. De dolle vechtersbaas die dan toch doorging, kon op niemands sympathie rekenen; hij werd als het ware buiten de groep geplaatst. De kreet 'meisjesgenade' had iets van een bezweringsformule.

Toch geldt die magie voor volwassenen soms nog. Het gaat dan niet alleen om beroemde voorbeelden als 'epibreren' – in een verhaal van Carmiggelt gebruikt door de ambtenaar die aan de man voor het loket niet wilde zeggen dat het formulier nog steeds niet verwerkt was en toen maar meedeelde dat het nog moest worden geëpibreerd. En die burger maar vol ontzag knikken, tot eindelijk duidelijk werd dat epibreren niets betekende. Hieruit blijkt dat zelfs nietszeggende woorden een magische kracht kunnen hebben.

Meestal echter werkt taalmagie veel subtieler. Zodra iemand met vage relatieproblemen naar een psycholoog gaat en dan te horen krijgt dat hij lijdt aan een minderwaardigheidscomplex, wordt de vage klacht verhelderd en kan aan het probleem gewerkt worden. Het gaat nu niet om het succes van zo'n therapeutische opmerking, maar om de invloed die taal uitoefent. Door taal krijgen we greep op de werkelijkheid. Zodra we in staat zijn om een verschijnsel te benoemen, kunnen we er iets mee doen. Toch blijft 'Taal is magie' of 'Taal is macht' een kreet. Het probleem van de invloed die taal heeft op denken en wereldbeschouwing is veel ingewikkelder. Drie voorbeelden.

1 Korenvelden

Een programmeur en een boer lopen langs korenvelden. De programmeur, een echt stadsmens, heeft geen enkele agrarische kennis. Hij weet wat koren is, maar hij kan nauwelijks gerst van rogge onderscheiden. De boer heeft veel meer kennis op dit gebied. Hij weet dat er winter- en zomertarwe is en hij kan zelfs verschillende tarwerassen onderscheiden. Voor de programmeur is tarwe tarwe. Hij heeft maar een paar woorden ter beschikking terwijl de boer een veel grotere woordenschat bezit voor de verschillende soorten koren.

Vraag: Komt het door de taal dat de programmeur de verschillende graansoorten niet ziet? Of ziet de programmeur wel de verschillen maar heeft hij er geen woorden voor? Het volgende antwoord raakt de kern niet: Wat kan het die programmeur nu schelen; die man heeft er gewoon geen interesse voor. Zodra het voor hem van belang is, zal hij heus wel woorden vinden om aan te duiden of hij winter- of zomertarwe bedoelt.

De kern van de vraag is: Bepaalt de beschikbare woordenschat het aantal onderscheidingen dat een taalgebruiker op een bepaald moment waarneemt? Deze vraag is uiteraard met talrijke andere voorbeelden te illustreren. Wanneer in een samenleving maar één woord bestaat voor zitmeubel, zien de taalgebruikers dan geen onderscheid tussen een canapé en een fauteuil? De programmeur kan de boer meenemen naar een automatiseringsbeurs enz. enz. Kortom, kan Grote Broer door het aantal woorden te verminderen het onderscheidingsvermogen van zijn burgers beïnvloeden?

vervolg Jaar van Orwell

2. Wie eens steelt, is altijd een dief

Wanneer iemand een diefstal heeft gepleegd en wordt veroordeeld tot enkele maanden hechtenis, is hij er slecht aan toe. Maar de werkelijke ellende begint pas na het uitzitten van de straf. De delinquent zal altijd met de nek worden aangekeken. Alle inspanningen van de resocialisatiedienst ten spijt, het gezegde 'Wie eens steelt, . . .' blijft van kracht. Hoe kan de dief worden geholpen?

Een jaar of tien geleden poneerde een hoogleraar strafrecht in alle ernst het volgende voorstel. Noem een dief geen dief meer en de resocialisatieproblemen zullen verdwijnen. Noem een dief een vergisser. Vergissen is menselijk, niet waar? En wanneer zo iemand uit het 'vergissershuis' komt, dan heeft hij het veel gemakkelijker dan een delinquent die enkele maanden gedetineerd is geweest in de Bijlmerbajes.

Wanneer een vriendelijke Grote Broer zo'n taaldecreet zou uitvaardigen, krijgen ex-gedetineerden het dan gemakkelijker? Of neem een ander voorbeeld. Wanneer een heel zindelijke Grote Broer zou zeggen: Poephuis, nee bah, dat is te vies. Voortaan benoemen wij de handeling 'stoelgang' naar het laatste element in die handeling: handen wassen. Dus, ober, waar kan ik mijn handen wassen? Wat verandert er dan door zo'n eufemisme?

De reactie dat eufemismen alleen maar een uiting zijn van een veranderde houding, is niet geheel bevredigend. Gesteld dat de NS iemand nodig heeft om de rails van faecaliën te ontdoen, dan zal een advertentie voor een 'strontruimer' waarschijnlijk geen effect sorteren. 'Drekreiniger' klinkt al iets beter. Maar er komen pas sollicitanten wanneer in de oproep wordt gevraagd naar een 'defaecaliteur'.

Ook hier zijn weer legio andere voorbeelden. Is een kernkop minder erg dan een atoombom? Voelen scholieren zich mondiger wanneer de docent-begeleider hen tentamineert, dan wanneer diezelfde leraar een mondelinge overhoring geeft? Of is dat niet hetzelfde? Heeft een werkloze meer kans op een baan wanneer hij zich een ex-werknemer noemt? Wordt er beter naar een bejaarde geluisterd wanneer hij geen vijfenzestigplusser, maar senior heet?

Kortom, kan Grote Broer door de woorden te veranderen ook de houding van taalgebruikers ten opzichte van het benoemde veranderen?

3. Een vrouw een vrouw, een woord een woord

Het zal een aantal lezeressen niet zijn ontgaan dat in dit artikel naar een werkloze werd verwezen met 'hij'. In het voorbeeld van de programmeur en de boer (geen boerin) werd gesproken over een man. Waarom? Het had toch evengoed een vrouw kunnen zijn! Helemaal erg is het voorbeeld over 'meisjesgenade'. Zie je wel, de auteur van deze tekst is door zo'n voorbeeld weer ergerlijk rolbevestigend bezig. Ach, het kan ook niet anders; het is een man. Mannen hebben de taal gemaakt. Door die taal worden vrouwen klein gehouden. Mannen spreken mannentaal; vrouwen babbelen vrouwenpraat. Het zit niet alleen in de woorden. Het hele taalsysteem is ervan doordrongen.

Soms wordt deze feministische visie op taal belachelijk gemaakt in mannenpraat door het voorbeeld aan te halen van een Engelse Femsoc-groep die 'history' wilde vervangen door 'herstory', omdat de geschiedwetenschap alleen maar aandacht besteedt aan mannen.

Achter de feministische taalkritiek schuilt echter veel meer. Wanneer vrouwen zich onderdrukt voelen door het taalsysteem, dan bevestigt een ironisch masculien grapje over gebrekkig taalinzicht alleen maar die onderdrukking. Belangrijker is de kwestie of de invoering van seksneutrale beroepsnamen vrouwen werkelijk meer kans geeft op de arbeidsmarkt. Opvallend is dat de benaming 'vroedvrouw' in

 vervolg Jaar van Orwell

onbruik is geraakt toen ook mannen dit beroep gingen uitoefenen. Nu heten deze beroepsuitoefenaren van beiderlei kunne 'verloskundige'.

Heel interessant is de vraag of men een auteur anti-feministisch gedrag kan verwijten wanneer naar de lezer wordt verwezen met 'hij' en 'zijn'. Is het taalsysteem inderdaad zo krachtig dat de auteur dan geen 'zij' meer ziet achter zijn lezer? Voelen lezeressen zich dan niet aangesproken omdat het grammaticale systeem 'hij' en 'zijn' voorschrijft bij 'lezer'? Wanneer we zeggen 'de arbeider gaat naar zijn werk', komt toch ook niemand op het idee dat dit werk eigenlijk van die arbeider is, dus dat die arbeider niet ontslagen kan worden.

Kortom, kan Grote Zus het taalsysteem zo veranderen dat vrouwen niet meer worden achtergesteld?

Een hypothese en een experiment

Over de vragen die met deze drie voorbeelden zijn opgeroepen, is al sinds jaren gedebatteerd. Filosofen en cultuur-antropologen bestreden elkaar te vuur en te zwaard. Beïnvloedt het taalsysteem het denken, de cultuur en het wereldbeeld? In de taalwetenschap zit men dichter bij het antwoord NEE, dan bij het antwoord JA. Maar de vraag, of liever gezegd de hypothese, is veel te interessant voor een simplistisch ja-nee antwoord.

Hoe is men eigenlijk tot deze hypothese gekomen? In het begin van deze eeuw waren er vele Amerikaanse taalkundigen die na hun studie naar een Indianenreservaat gingen om een dissertatie te schrijven. (Dit terzijde: wat voor invloed heeft 'reservaat' op onze houding jegens Indianen?) De Indianentalen waren aan het verdwijnen en voor de taalwetenschap was het bijzonder belangrijk dat deze talen werden beschreven. Naarmate men meer inzicht kreeg in deze talen, kwam men ook tot de ontdekking dat taalsystemen grote verschillen vertonen. Men wist uit de rijke Europese onderzoekstraditie natuurlijk al het een en ander over verschillen in talen, zoals wij ook weten dat Eskimo's veel woorden voor sneeuw hebben, dat in het Arabisch enorm veel woorden voor zand bestaan en dat in het Nederlands veel verschillende typen schepen worden onderscheiden enz. enz.

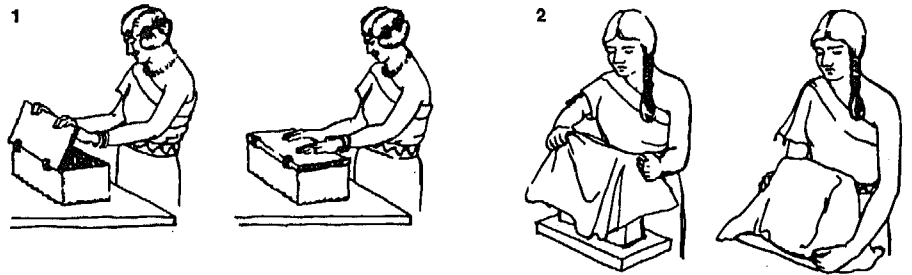
Die Amerikaanse taalkundigen, die tijdens hun studie ook veel aan culturele antropologie hadden gedaan, waren zeer geïnteresseerd in de relatie tussen taal, cultuur en denken. De wereldbeschouwing van de Indianen verschilde nogal van de Amerikaanse. Zou dit kunnen komen door de verschillen in taalsystemen? Twee bekende taalkundigen, Sapir en Whorf, kwamen in de jaren dertig tot de hypothese dat het taalsysteem de cultuur en het denken bepaalt. Deze hypothese wordt kortweg de Sapir-Whorf hypothese genoemd.

Nu kan men zo'n hypothese natuurlijk gemakkelijk opstellen, maar hoe kun je bewijzen dat die hypothese wel of niet klopt. Er zijn verschillende experimenten uitgevoerd om deze hypothese te toetsen. Een ervan ging als volgt. In een van de bekendste Indianentalen, het Hopi, bestaat een werkwoord 'u'ta dat betekent 'een opening sluiten', bij voorbeeld een opening in een muur, of 'dichtdoen'. Daarnaast bestaan enkele andere werkwoorden onder andere *na.kwapna* met de betekenis 'iets bedekken tegen stof of beschadiging'. Het Engels heeft ook twee werkwoorden voor sluiten en bedekken: *to cover* in de betekenis 'bedekken' waarbij het er niet toe doet of de opening geheel wordt bedekt, en *to close* voor het speciale geval waarin de opening precies wordt gesloten.

Hoe kan men nu bewijzen dat deze verschillen in taalsystemen invloed hebben op het denken of het waarnemen van taalgebruikers. Twee andere onderzoekers symboliseerden de betekenissen van de werkwoorden in drie plaatjes (p. 6).

De plaatjes werden voorgelegd aan Hopi-kinderen en aan Amerikaanse kinderen met de vraag: Welke twee plaatjes uit deze drie horen bij elkaar? Als het taalsysteem

vervolg Jaar van Orwell

Uit: Carroll, J.B. and Casagrande, J.B. 'The function of language classifications in behavior'. In E.E. Maccoby, T.M. Newcomb and E.L. Hartley (eds.), *Readings in Social Psychology* (3rd ed.). Holt, New York 1958.

van invloed is, zouden, zo veronderstelden de onderzoekers, de Hopi-kinderen plaatje 1 en 3 uitkiezen ('u'ta) en de Amerikaanse kinderen plaatje 2 en 3 (*to cover*). Resultaat? Inderdaad, de Hopi-kinderen vertoonden iets meer Hopi-gedrag in hun keuze, maar overtuigend waren de resultaten niet.

In een ander experiment bij Navaho-Indianen kwam men eerst ook op soortgelijke resultaten, maar helaas, toen men een andere groep Amerikaanse kinderen die een andere sociale herkomst hadden, dezelfde vragen voorlegde, vertoonde die groep een nog sterker Navaho-gedrag dan de Navaho's zelf. Experimenten hebben tot nu toe de Sapir-Whorf hypothese niet kunnen bewijzen. Het staat niet vast dat taalsystemen ons denken en onze wereldbeschouwing beïnvloeden.

Terug naar Orwell

Dus? Dus Orwell die een Grote Broer taaldecreten laat uitvoeren om het denken van de staatsburgers te beïnvloeden, heeft ongelijk? Nee, zo snel trekt men geen wetenschappelijke conclusies. De Sapir-Whorf hypothese kent namelijk verschillende zwakkere varianten. Een ervan spreekt niet over beïnvloeding door het taalsysteem maar alleen over een relatie tussen taal en denken, of taal en wereldbeschouwing. Bij voorbeeld, als de wereldbeschouwing verandert, dan verandert ook de taal. Of, als bureaucratische systemen meer totalitaire aspecten vertonen, dan moeten deze aspecten ook zijn aan te wijzen in het taalgebruik. Of, maar nu andersom, als er tussen 1948 en 1984 verschillen zijn aan te wijzen in het taalgebruik van de bureaucratie, dan is dit een argument voor de stelling dat de bureaucratie nu een andere rol speelt dan in de tijd dat Orwell zijn boek schreef. Als deze verschillen zijn te interpreteren als minder en meer totalitair, dan is onze bureaucratie nu minder of meer totalitair. Hier liggen hele onderzoekerreinen braak voor taalliefhebbers en voor aankomende promovendi. In dit nummer van 'Onze Taal' zal hun niet het gras voor de voeten worden weggemaaid. Op p. 12 volgt als voorbeeld een korte analyse van een 'semi-overheidstekst' uit 1949 (het jaar waarin 1984 verscheen) en een tekst uit 1983 over hetzelfde onderwerp.